

بازشناسی هویت خانه‌های سنتی ایرانی با تکیه بر عناصر کالبدی، اجتماعی و فرهنگی هویت‌ساز

چکیده

علی‌رغم توسعه و پیشرفت‌های حاصله در امر مسکن‌سازی معاصر، این مهم در ایران کنونی هم‌چنان دارای مشکلات و ضعف‌های بنیادین می‌باشد. یکی از مهم‌ترین دلایل آن، بی‌توجهی به ساختارهای هویتی معماری مسکونی ایران در دوره‌های پیشین می‌باشد که به نوعی با هویت انسان ایرانی نیز گره خورده است. شاید بازگشت و رجوع دوباره به اصول بنیادین خانه‌سازی ایرانی و شناخت و بکارگیری صحیح مبانی ساخت آن‌ها، راهکار و راه‌حل اصلی رهایی از مشکلاتی باشد که گریبان‌گیر مسکن معاصر ایران شده است. چرا که خانه‌های سنتی در همه‌ی زمان‌ها و دوره‌های تاریخی به بهترین نحو ممکن پاسخ‌گوی نیازهای ساکنان و کاربران خود بوده‌اند. با عنایت به این موضوع که یکی از راهکارهای شناسایی ساختارهای هویتی خانه‌های سنتی ایرانی، بررسی عناصر هویت‌ساز در معماری آن‌هاست. این پژوهش با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، و مطالعه منابع کتابخانه‌ای و اسنادی متعدد، و تحلیل محتوایی آن‌ها، توانسته است شاخص‌ها و زیرشاخص‌های مربوط به این عوامل را شناسایی و استخراج نماید. نتایج حاصل از پژوهش حاکی از آن است که با شناخت صحیح عناصر و شاخصه‌های هویت‌ساز معماری خانه‌های سنتی ایرانی و بکارگیری بهینه و اصولی آن‌ها در خانه‌سازی معاصر می‌توان مشکلات فعلی کاربران این فضاها را تا اندازه‌ی قابل توجهی مرتفع نمود. البته این بدان معنی نیست که این عوامل و عناصر را در معماری مسکونی معاصر به همان شکلی که در گذشته استفاده می‌شده به کار گرفت، بلکه لازم است آن‌ها را با معماری جدید مسکونی، هماهنگ و منطبق ساخت.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی هویت خانه‌های سنتی ایرانی.
۲. آشنایی با عناصر کالبدی، فرهنگی و اجتماعی هویت‌ساز در خانه‌های ایرانی.

سوالات پژوهش:

۱. خانه‌های سنتی ایرانی دارای چه شاخصه‌هایی است؟
۲. چگونه می‌توان از الگوی خانه‌های سنتی ایرانی در عصر حاضر استفاده کرد؟

کلید واژه‌ها: خانه سنتی، معماری ایرانی، هویت، عناصر هویت‌ساز.

۱. مقدمه

معماری سنتی ایرانی همواره تجلی‌گاه الگوهای بومی-سنتی در طول تاریخ گذشته‌ی ایران بوده است که این الگوها نشأت گرفته از فرهنگ فردی و جمعی مردمانی است که در بستر زمان توسط همین مردمان شکل گرفته، رشد یافته، متجلی شده و به کمال رسیده‌اند. آثار معماری سنتی ایران، برخاسته از فرهنگ و جهان‌بینی معنوی و الهی ایرانیان، واجد صفات ثابت و کهنگی‌ناپذیری بوده‌اند که برای پاسخ‌گویی به شرایط زمانی و مکانی، تجسم‌های کالبدی متفاوتی داشته‌اند. اصولی که موجد یک معماری با استمرار تاریخی سه هزار ساله و موفق در خلق مکان بوده است. با پیدایش معماری مدرن، این اصول بنیادین و ارزشمند معماری گذشته‌ی ایران، جایگاه مستحکم خود را از دست داد و جای آن را اصولی گرفت که هیچ انطباقی با ساختارهای هویتی این مرز و بوم ندارند. این امر در معماری فضاهای سکونتی (خانه‌ها) جلوه و نمود بیش‌تری یافته است. باور بنیادین پژوهش بر آن است که با رجوع دوباره به اصول و ارزش‌های فراموش شده و یا از دست‌رفته معماری سنتی به ویژه معماری مسکونی سنتی و احیای این ارزش‌ها، می‌توان شرایط سکونتی نابسامان فعلی را بهبود بخشید. در این مسیر لازم است که ابتدا ساختارهای هویت‌ساز خانه‌های سنتی ایرانی را بازشناخت و پس از انطباق و هماهنگی این اصول با معماری جدید، آن‌ها را در امر مسکن‌سازی معاصر به کار گرفت. متأسفانه علی‌رغم تحقیقات و پژوهش‌های متعدد انجام شده در جهت بازشناسی مؤلفه‌ها و عناصر هویت‌ساز معماری سنتی، هنوز هم جمع‌کثیری از جامعه‌ی معماری معاصر ایران، شناخت درستی از اصول معماری سنتی خود ندارند. از این‌روی در این نوشتار، نگارنده درصدد آن برآمد تا سه مؤلفه هویت‌ساز کالبدی، اجتماعی و فرهنگی را در معماری خانه‌های سنتی ایران مورد بررسی قرار دهد و پارامترهای مرتبط با هر یک از آن‌ها را شناسایی نماید. جهت انجام این کار، ابتدا به بررسی مفهوم هویت کالبدی، اجتماعی و فرهنگی در معماری پرداخته و سپس این مؤلفه‌ها را در خانه‌های تاریخی ایرانی جست‌وجو نمود.

درخصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است با این حال آثاری به بررسی عناصر هویت‌ساز در خانه‌های سنتی ایران پرداخته‌اند. مقاله‌ای با عنوان «عناصر هویت‌ساز در معماری سنتی خانه‌های ایرانی» (نمونه موردی خانه رسولیان یزد: به قلم بمانیان و همکاران (۱۳۸۹)) به رشته تحریر در آمده است. در این اثر نویسندگان به این جمع‌بندی رسیده‌اند که مؤلفه‌های هویت ملی مانند ارزش‌ها و هنرهای ملی، اسطوره‌ها و نمادهای ملی میراث فرهنگی و جغرافیایی در معماری خانه سنتی تأثیرگذار بوده‌اند. در مقاله‌ای دیگر با عنوان «عناصر هویت‌ساز در معماری سنتی ایران» خانه‌های ایرانی (نمونه موردی خانه افتخار بروجرد) به قلم خمسلویی و سجادزاده (۱۳۹۲) به رشته تحریر در آمده است و نویسندگان برانند ورود عناصر فرهنگی بیگانه و تغییرات در هویت جامعه ایرانی بازشناسی عناصر هویت در خانه‌های سنتی را ضروری ساخته است. در پژوهش‌های ذکر شده به طور مستقیم بر عناصر کالبدی، فرهنگی، اجتماعی پرداخته نشده است لذا در پژوهش حاضر بررسی این موارد مورد نظر نویسندگان است.

روش تحقیق مورد استفاده در نوشتار حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و با هدف بازشناسی عناصر هویت‌ساز کالبدی، اجتماعی و فرهنگی خانه‌های سنتی ایرانی صورت پذیرفته است. فرآیند انجام تحقیق به این شکل بوده که ابتدا در بخش نظری پژوهش با مطالعه منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، اطلاعات جامعی در خصوص موضوعاتی نظیر هویت، خانه-های تاریخی، معماری خانه‌های سنتی ایرانی و همین‌طور هویت کالبدی، اجتماعی و فرهنگی خانه‌های سنتی ایرانی ارائه گردید. سپس با دسته‌بندی داده‌ها و اطلاعات به دست آمده و تحلیل محتوایی آن‌ها، پارامترها و عوامل کالبدی، فرهنگی و اجتماعی هویت‌ساز خانه‌های سنتی ایرانی شناسایی گردید. در مجموع روند انجام تحقیق طی ۳ مرحله: ۱.

مرحله‌ی نخست: بررسی ادبیات تحقیق پیرامون مقوله‌های هویت، معماری خانه‌های سنتی، عوامل هویت‌ساز معماری خانه‌ها؛ ۲. مرحله‌ی دوم: دسته‌بندی و طبقه‌بندی اطلاعات و داده‌های به دست آمده و تحلیل محتوایی آن‌ها؛ و ۳. مرحله‌ی سوم: استخراج و شناسایی عوامل هویت‌ساز کالبدی، اجتماعی و فرهنگی خانه‌های سنتی ایرانی انجام پذیرفته است.

نتیجه‌گیری

مسکن سنتی ایرانی در دهه‌های اخیر در مقابل ساختار شهرسازی، سبک زندگی و الگوی ساختمانی جدید تاب مقاومت و فرصت ابراز وجود و حفظ هویت خود را نیافت و با شتاب‌گیری رشد جمعیت و مهاجرت، تشویق بی‌مطالعه و عجولانه-ی متراکم‌سازی، رواج انبوه‌سازی و خلاصه شدن همه‌ی انگیزه‌های ساخت‌وساز در سوداگری، به تدریج رابطه‌ی معماری مسکن با خصوصیات و ظرایف زندگی ایرانی قطع شد. از این‌رو، برای باز تدوین الگوی فراموش شده زندگی بومی مردم ایران با تغییرات متناسب با زندگی امروز، توجه به مسکن در معماری گذشته‌ی ایران ضروری به نظر می‌رسد. شایان ذکر است که بهره‌گیری مجدد از اصول و قواعد خانه‌سازی سنتی ایرانی در مسکن شهری معاصر، در وهله‌ی اول مستلزم شناخت صحیح و اصولی تمامی مولفه‌های هویت‌ساز معماری این خانه‌های تاریخی می‌باشد. در این راستا، پژوهش حاضر به بررسی و بازشناسی سه مؤلفه اصلی هویت‌ساز معماری خانه‌های سنتی ایرانی اعم از کالبدی، اجتماعی و فرهنگی پرداخته و شاخص‌ها و زیرشاخص‌های مربوط به هر یک از آن‌ها را به تفکیک شناسایی و استخراج نموده است. نگارنده ضمن برشمردن تمامی پارامترهای مرتبط با این سه مولفه، مصداقی از هر یک از آن‌ها نیز ارائه نموده است تا به طور دقیق مشخص شود که هر یک از عوامل مطروحه، مشخصاً در کدام قسمت از خانه‌های تاریخی استفاده شده است. امید است با بازشناسی دقیق و موشکافانه تمامی عناصر و عوامل هویت‌ساز خانه‌های سنتی ایرانی اعم از اجتماعی، فرهنگی، کالبدی، سیاسی، مذهبی و ... و و انطباق آن‌ها با معماری جدید مسکونی، بتوان در جهت بهبود وضعیت فعلی مسکن‌سازی ایران گام مهم و مؤثری برداشت.

منابع:

کتاب‌ها:

- بهبزادفر، مصطفی. (۱۳۸۷). "هویت شهر (نگاهی به هویت شهر تهران)"، مرکز مطالعات فرهنگی شهر تهران، چاپ دوم، تهران: مؤسسه نشر شهر.
- بورديو، پیر. (۱۳۸۹). "نظریه کنش دلایل عملی و عقلانی"، ترجمه‌ی مرتضی مردی‌ها، انتشارات نقش و نگار، چاپ سوم، ایران، تهران: ایران.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۴). "آشنایی با معماری اسلامی ایران"، تهران: دانشگاه علم و صنعت.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۶). "سبک‌شناسی معماری ایرانی"، تهران: نشر سروش دانش.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۹). "معماری ایرانی"، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: نشر سروش دانش.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۴). "روایت غیرهویت و هویت در میان ایرانیان"، تهران: نشر فرهنگ گفتمان.
- ترک‌زاده، نغمه. (۱۳۷۷). «رویشی نو در باغ لاله‌زار»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

توسلی، محمود. (۱۳۶۷). "قواعد و معیارهای طراحی فضای شهری"، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.

جنکینز، ریچارد. (۱۳۸۱). "هویت اجتماعی"، ترجمه تورج یاراحمدی، تهران: نشر شیرازه.
حائری‌مازندرانی، محمدرضا. (۱۳۸۷). "خانه، فرهنگ، طبیعت"، تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.

حبیبی، امین؛ ایران‌پور، لیلی. (۱۳۹۳). "هویت؛ فرهنگ؛ خانه‌ی ایرانی (بازخوانی مولفه‌های فرهنگی مسکن)"، نهمین سمپوزیوم پیشرفت‌های علوم و تکنولوژی مشهد.

قاسمی اصفهانی، مروارید. (۱۳۸۳). «اهل کجا هستیم، هویت‌بخشی به بافت‌های مسکونی»، چاپ اول، تهران: انتشارات روزنه.

قربانی‌سی‌سخت، پورمند؛ یزدان‌پور، آناهیتا. (۱۳۹۲). "کنکاشی بر تأثیر متقابل معماری مسکن بر فرهنگ و هویت در جامعه ایرانی"، همایش معماری و شهرسازی و توسعه پایدار با محوریت از معماری بومی تا شهر پایدار، مشهد: مؤسسه آموزش عالی خاوران.

گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۸). "جامعه‌شناسی"، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.

گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۹). «نظریه‌های بنیادی جامعه‌شناسی»، تهران: نشر نی.

مارشال‌ریو، جان. (۱۳۸۱). "انگیزش و هیجان"، ترجمه یحیی سیدمحمدی، تهران: نشر ویرایش.

محرمی، توحید. (۱۳۸۳). "هویت ایرانی - اسلامی ما در هویت ایران"، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.

کوپر، کلیر. (۱۳۷۹). "خانه همچون نمادی از خود"، از کتاب مبانی فلسفی و روانشناختی ادراک فضا، ترجمه آرش ارباب جلفایی، اصفهان: نشر خاک.

معماریان، غلامحسین. (۱۳۸۷). "معماری ایرانی"، تهران: انتشارات سروش دانش.

نولان، پاتریک؛ گرهارد، لنسکی. (۱۳۸۰). «مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کلان»، ترجمه ناصر موفقیان، تهران: نشر نی.

مقالات:

اصانلو، حسن. (۱۳۹۱). "بازشناسی مفهوم هویت کالبدی و تعامل معماری کهنه و نو در سامان‌دهی محله‌ی تاریخی جلفا اصفهان"، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۰، صص ۸۵-۹۵.

اکبریان، رضا. (۱۳۸۶). "مناسبات دین و فلسفه در جهان اسلام"، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، صص ۵۴۰ - ۵۴۱.

اکرمی، غلامرضا؛ زارع، فائزه. (۱۳۹۲). "طراحی خانه در بافت سنتی شهری (مطالعه موردی: طراحی در بافت سنتی قم)"، نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، دوره ۱۸، شماره ۲، صص ۶۸-۵۵.

بمانیان، محمدرضا؛ غلامی‌رستم، نسیم و رحمت‌پناه، جنت. (۱۳۸۹). "عناصر هویت‌ساز در معماری سنتی خانه‌های ایرانی (نمونه موردی: خانه رسولیان یزد)"، دوفصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره سیزدهم، صص ۶۸ - ۵۵.

پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۷۵). «هویت و این همانی با فضا»، مجله صفا، دانشکده معماری و شهرسازی دانشکده شهید بهشتی، تهران، شماره ۲۱ و ۲۲.

جوادی، مهسا؛ بوداغ، مهرناز و مکانی، ویدا. (۱۳۹۴). «درآمدی بر مفهوم هویت محیط انسان ساخت به وسیله مولفه-های مکان، فضا و کالبد»، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۴۱، صص ۱۴۹-۱۶۰.

حجت، عیسی. (۱۳۸۴). "هویت انسان‌ساز، انسان هویت‌پرداز"، مجله هنرهای زیبا (دانشگاه تهران)، شماره ۲۴.

حسین‌زاده، عباس و همکاران. (۱۳۹۲). "هویت فرهنگ و سنت - الگوی تدوین تعلق فضایی به خانه‌های ایرانی"، همایش ملی معماری، شهرسازی و توسعه پایدار با محوریت از معماری بومی تا شهر پایدار، مشهد، موسسه آموزش عالی خاوران.

حسین‌زاده‌مقدم، اکبرعلی؛ شهرام، ستاری‌فرد. (۱۳۹۴). "عناصر هویت‌ساز در معماری سنتی خانه‌های ایرانی (نمونه موردی: خانه صادقیه اردبیل)"، تهران: کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در عمران، معماری و شهرسازی.

رایگانی، ناصر. (۱۳۹۰). "کالبد و خلق فضا"، وبلاگ مقالات معماری و عمران، قابل دسترس در سایت www.bastam.blogsky.com

زارعی، ندا؛ احمدی، لیلا و فولادی، وحدانه. (۱۳۹۴). "بررسی سیر تحول خانه‌های سنتی از درونگرا در دوره قاجار به برونگرا در دوره پهلوی در شیراز"، اولین کنگره علمی پژوهشی افق‌های نوین در حوزه مهندسی عمران، معماری، فرهنگ و مدیریت شهری ایران، انجمن توسعه و ترویج علوم و فنون بنیادین.

صادق‌زاده، نیما؛ عیدیوندی، میلاد. (۱۳۹۴). "بررسی الگوهای فضایی در خانه‌های سنتی ایران با هدف بازشناسی هویت جمعی"، همایش ملی معماری و شهرسازی هویت‌گرا، به صورت الکترونیکی، مؤسسه بین‌المللی معماری، شهرسازی مهراز شهر.

صارمی، علی‌اکبر. (۱۳۸۵). "مدرنیته ناتمام در معماری ایران"، مجله معمار، شماره ۳۶.

ضرغامی، اسماعیل؛ سادات، سیده اشرف. (۱۳۹۵). "بررسی تطبیقی شاخصه‌های مسکن ایرانی - اسلامی با مسکن آپارتمانی امروز"، فصلنامه علمی پژوهشی نقش جهان، شماره ۲-۶، صص ۸۲-۶۰.

عباس‌زادگان، مصطفی. (۱۳۸۵). «آفرینش حس شهروندی با توجه به نیازهای روانشناختی اجتماعی در شهرهای جدید»، مجموعه مقالات هویت شهرهای جدید.

عباسی، کاظم. (۱۳۸۳). «هویت اجتماعی و عوامل موثر بر آن در میان کادر آموزشی شهر تبریز»، استاد راهنما: محمد حریری اکبری، استاد مشاور: نعمت‌الله تقوی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، تبریز: دانشگاه تبریز.

عسگری، مجتبی. (۱۳۹۵). مسکن معاصر و طرح‌واره‌های سنتی، شانزدهمین همایش سیاست‌های توسعه مسکن در ایران، دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران.

کامیار، سجاد. (۱۳۹۳). «رابطه وجوه ادراکی انسان با عوامل هویت‌بخش در معماری»، فصلنامه مسکن و محیط روستا، شماره ۱۴۶.

میرسجادی، سیدامیر؛ فرکیش، هیرو. (۱۳۹۵). "ارزیابی الگوها و شناخت فاکتورهای کالبدی تاثیرگذار در معماری خانه‌های تاریخی نیشابور جهت دستیابی به راهکارهای طراحی و الگوی ساخت منازل در بافت مسکونی سنتی"، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره سیزدهم، صص ۷۲-۹۲.

میرمقتدایی، مهتا. (۱۳۸۳). "معیارهای شناخت هویت کالبدی شهرها"، مجله هنرهای زیبا، شماره ۱۹، صص ۳۲-۳۵.

نقره‌کار، عبدالحمید؛ حمزه‌نژاد، مهدی و دهقانی‌تفتی، محسن. (۱۳۸۹)، "بررسی تأثیر محیط بر رفتار و اخلاق از دید متفکران اسلامی و نتایج آن در طراحی محیط"، فصلنامه آرمانشهر، شماره ۵، صص ۹۶-۷۹.

نقی زاده، محمد. (۱۳۸۱). "تأثیر معماری و شهر بر ارزش‌های فرهنگی"، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۱۱، صص ۶۲-۷۶.

ویسی، صلاح‌الدین. (۱۳۸۵)، "معماری، هویت انسانی و محلی"، زریبار، سال دهم، شماره ۶۰، صص ۲۳۵ -- ۲۴۸.
هال، استوارت. (۱۳۸۲)، "رمزگذاری و رمزگشایی"، ترجمه نیما ملک‌مهدی، چاپ اول، (مهسا طایع، ۱۳۸۹، در تکاپوی هویت، سایت روزنامه پیمان).

هدایت، اعظم؛ طباییان، سیده مرضیه. (۱۳۹۱). "بررسی عناصر شکل‌دهنده و دلایل وجودی آن‌ها در خانه‌های بافت تاریخی بوشهر"، نشریه شهر و معماری بومی، شماره ۳.

Alexander, Ch. (۱۹۷۹). "The timeless way of building", oxford university press, New York.

Basiago, A. (۱۹۹۹). "Economic social and environmental sustainability in development theory and urban planning practice", The Environmentalist, ۲: ۱۴۵-۱۶۱.

Ennaji, M. (۲۰۰۵). "Cultural Identity, and Education in Morocco", Springer Science & Business Media, pp.19-23.

Hoon Hwang, J. (۱۹۹۴). "The reciprocity between architectural typology and urban morphology", university of Pennsylvania.

Logan & Harvey, M. (۱۹۸۷). "Urban Fortunes: The political Economy of Place", ۲۰th Anniversary Edition, Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.

Rapaport, A. (۱۹۶۹). "House Form and Culture", Prentice Hall.

Rapaport, A. (۲۰۰۵). "Culture, Architecture, and Design", Locke science publishing company, Inc.